

"וכי-ימצא איש את-איבו, ושלחו בדרך טובה?" (שמ"א כד, י"ט)
מאויב לאוהב: שאול ודוד במערת עין גדי (שמואל א' כ"ד)

אדוה הכהן בומנדיל

שאול ודוד - רדיפה ופרידה

פרק כד בשמ"א הוא סיפור על מלך בהווה הרודף אחר מלך עתידי, סיפור כואב של מאבק וסיום מפתיע. הפרק מתחיל במרדף צבאי בין שאול לדוד, מרדף שתכליתו להמית את דוד. אולם, הסיפור מתפתח בדרך שונה מהמצופה: במקום מלחמה נרקמת שיחה, ובמקום סיום בהרג מתוארת פרידה בשבועה. הפרק בנוי משלושה חלקים: יציאה לקרב ומפגש במערה (א-ז); פניית דוד לשאול (ח-ט"ו); תגובת שאול לדוד ובקשתו לשבועה (ט"ז – סוף). חלקי הפרק מייצרים מהלך, שראוי לבחון כיצד התרחש, מדוע הסיום אינו סגירת מעגל צפויה לפתיחה, אלא תפנית לא צפויה.

"מאויב לאוהב" – איך זה קרה?

כמות לא מבוטלת של נבחרי ישראל גויסו לעזרת שאול: "ויקח שאול, שלשית אלפים איש בחור--מכל-ישׂראל; ויילך, לבקש את-דוד" (שמ"א כ"ד ב). תיאור שאול וצבאו מהדהד פסוק אחר, המתאר את מלחמתו הראשונה של שאול בפלשתים: "ויבחר לו שאול שלשית אלפים מישראל..." (שמ"א י"ג, ב). מלך ישראל משקיע מאמצים עצומים במרדף אחר דוד, ממש כפי שגייס את כוחותיו וכוחות העם למאבק עם הפלשתים בראשית דרכו כמלך על ישראל. גם בפרקנו, שאול שב ממלחמה בפלישתים, ומייד ממשיך למלחמה הבאה – הפעם מול האויב דוד: "וינהי, פאשר שב שאול, מאחרי, פלשתים; ויגדו לו, לאמר, הנה דוד, במדבר עין גדי" (שמ"א כ"ד, א). המעבר בפסוק אחד ממלחמה בפלישתים למלחמה בדוד, והדימיון בין הצבא שגייס שאול כדי להרוג את דוד, לצבא שגייס במלחמה הראשונה להגנת העם – מעידים על עוצמת המצוקה הנפשית של שאול במאבקו עם דוד. זוהי מלחמה קריטית עבורו. שאול רודף אחר דוד בעין גדי, "על-פני צוּרֵי הַיַּעֲלִים" - מקומות נידחים ושבילים צרים בהם נדיר שרגל אדם דורכת. נראה ששאול פוחד מדוד, שכן הוא רואה בו אויב מוכשר מאין כמותו. במרחבי עין גדי, הרודף אכן מוצא את אויבו, אך לא קולט זאת! שאול נכנס להתפנות לצרכיו במערה ("לקסך את-רגליו", בלשונו הנקיה של פסוק ג'), ולא שם לב לדוד שנמצא בירכתי אותה המערה. מצב המרדף מתהפך: שאול שיצא עם צבא רב, עלול להיתפס ע"י דוד שאחריו רדף. אנשי דוד עטים על ההזדמנות: שאול במצב פגיע, אפילו מביך, ניתן להרגו בקלות. אנשי דוד משדלים את מנהיגם לנצל את ההזדמנות, להציל את חייו ולהכריע את המערכה בהרג שאול. דוד אכן קם, אולם אינו הורג את שאול אלא כורת את כנף מעילו, ומיד לאחר מכן – מתחרט על כך מאד.

מה משמעות קריעת המעיל? ומדוע דוד מתחרט ומתייסר עליה?

דוד עצמו מסביר את פשר קריעת המעיל, כהוכחה לחפותו. הנה, ראו (שאלו, הקוראים, העם בתקופתו ולאורך ההיסטוריה): אפילו שהיתה בידו הזדמנות פז, דוד לא פגע בשאלו: "וְאַבְי רָאָה--גַּם רָאָה אֶת-כֶּנֶף מְעִילָךְ, בְּיָדִי: כִּי בְכַרְתִּי אֶת-כֶּנֶף מְעִילָךְ וְלֹא הִרְגִיתִּיךָ, דַּע וּרְאֵה כִּי אִין בְּיָדִי רָעָה וְפָשַׁע וְלֹא-חֲטָאתִי לָךְ--" (שמ"א כ"ד י"א). לפי זה, אפשר לפרש את כנף המעיל כראייה ברורה וחד משמעית לחפותו של דוד: הוא התקרב לשאלו ויכול היה להרגו, אבל מנע עצמו מכך. אם כן, מדוע "וַיִּנְדַּף לְבַדְדָּךְ אֶתוֹ"?

אם אכן קריעת המעיל היא מעשה אצילי וחומל, כפי שמעיד דוד על מעשיו, מדוע הוא מתייסר בחרטה?

הרלב"ג מציע תשובה פשוטה: "יתכן לפי הפשט, שכבר היה רצון דוד להרגו ולא השיג ממנו כי אם הכנף, והתחרט אחר זה דוד על מחשבתו" לפי הרלב"ג, דוד לא מתייסר על קריעת כנף המעיל, אלא על מחשבתו הראשונית להרוג את שאלו. ייתכן.

אולם, ניתן להציע פרשנות אחרת. אפשר לראות בכריתת כנף המעיל מעשה מתוחכם יותר, הטומן בחובו משמעות סמלית דרמטית. נשוב לעברו של שאלו, לרגע שבו תמונת קרע במעיל כבר התרחשה. נשוב אל שיחתם העצובה של שמואל ושאלו לאחר מלחמת עמלק: "וַיִּסַּב שְׂמוּאֵל לְלֶכֶת וַיִּחַזַּק בְּכֶנֶף מְעִילוֹ וַיִּקְרַע: וַיֹּאמֶר אֵלָיו שְׂמוּאֵל קְרַע ה' אֶת מְמַלְכוֹת יִשְׂרָאֵל מֵעַלְיָךְ" (שמ"א ט"ו, כז-כח). קריעת מעילו של שמואל בו נאחז שאלו מסמלת את קריעת הממלכה. כך גם בהמלכתו של ירבעם - קריעת הבגד מסמלת את קריעת הממלכה (מל"א י"א, כ"ט-ל"א) והנה, בפרקנו, דוד מייצר בשנית תמונה דומה ומכאיבה. נוצר בסיפור רובד סמוי ומעניין, שאינו מדובר במילים מפורשות, אך לאורו ניתן לפצח מהלכים נפשיים בפרק: הן של דוד והן של שאלו. הבנת המשמעות הסמלית הטמונה בכריתת כנף המעיל, מוסיפה מטען מרומז, ומבהירה מדוע דוד מתייסר על פעולתו. במחשבה זו, ניתן לחשוף את הדרמה שמאחורי המעשה הטכני לכאורה: **חרטת דוד אינה נובעת מכך שלא הרג את שאלו כפי שהציע הרלב"ג, אלא מהבנתו את עומק הפגיעה בו.** מודעות למשמעות של כריתת מעיל מבהירה מדוע מעשה זה אינו רק הימנעות מפגיעה פיזית, אלא בחירה בפגיעה רוחנית.

נראה, כי חז"ל עמדו על משמעות זאת ועל פיה ניתן להבין את ביקורתם על מעשה דוד: "כל המבזה את הבגדים, לסוף אינו נהנה מהם, שנאמר 'וְהַמְלִיךְ דָּוִד זָקֵן בָּא בְּיָמָיו וַיִּכְסְהוּ בְּבָגָדִים וְלֹא יָחַם לוֹ" (בבלי ברכות סב:). הגמרא מתייחסת לתמונת זקנותו של דוד, המנסה להתחמם אך לשווא, ומפרשת אותה לאור התמונה המצטיירת בפרקנו, במערה. כך, טוענים חז"ל למידה כנגד מידה: הבגד שכרת דוד במערה, המסמל את הבגידה בשאלו, הוא המסביר את בגידת הבגדים של דוד בזקנותו. רק הבנת הסמליות הטמונה בכריתת הכנף, סמליות שאינה נאמרת בגלוי בפרק כ"ד, יכולה להסביר הן את חרטת דוד בסיפור, והן את המדרש הביקורתי של חז"ל עליו. להלן אף נציע, שיש בכוחה של סמליות זו להסביר אף את השינוי שאירע בדמות נוספת בסיפור: שאלו.

לידה מחדש ברחם המערה

נרחיב את המבט על המתחולל בנפשו של שאול. מאז קריעת המעיל הראשונה בשיחתו עם שמואל, שאול לא הצליח לקבל את גזרת הגורל: "קרע ה' את-ממלכות ישראל מעלך, היום; ונתנה, לרעה הטוב ממך" (שמ"א ט"ו כ"ח). כך נאמר לו במפורש, אולם שאול התקומם ונלחם, נאחז במלוכה, רדף את דוד, ואף כעס על קשרי הידידות בינו לבין יונתן. את המאבק הנואש בגזרת הגורל ניתן לשמוע מפורשות כששאול מטיח בבנו: "כי כל-הימים, אשר בן-ישי חי על-האדמה, לא תכון, אתה ומלכותך; ועתה, שלח וקח אתו אלי--כי בן-מנת, הוא" (שמ"א כ, ל"א).

אולם בפרקנו, שאול בוכה ואומר בכנות חשופה לדוד: "...ועתה הנה ידעתי, כי מלך תמלוך; וקמה, בך, ממלכת, ישראל" (שמ"א כ"ד כ'). מה קרה במפגש במערה שגורם לשאול לקבל (גם אם לרגע) את סופיות ממלכתו? מה איפשר לו לקבל את גורלו שכבר נמסר לו בעבר מפי שמואל? משהו בשאול השתנה עקב המפגש במערה.

"ויהי פכלות דוד... וישא שאול קלו, ויבך"

סיפורי שאול עשויים לרגש את הקורא, אולם שאול עצמו - בד"כ לא מזיל בהם דמעות. לא כשנלקח למלוכה, ולא כשהמלוכה נלקחה ממנו. לא כשניצח בקרבות, ולא כשהפסיד. סיפורנו במערה הוא הפעם היחידה במקרא שבה בכה שאול.

מדוע בכה דווקא פה? מה בדברי דוד אויבו פרט על נימי נפשו של המלך הרודף?

עוד לפני הנאום, דוד פונה לשאול באופן מכבד: "ויקם דוד אחרי-כן, ויצא מהמערה, ויקרא אחרי-שאול לאמר, אדני המלך! ויבט שאול אחריו, ויקד דוד אפים ארצה וישתחו" (שמ"א כ"ד ח'). קריאת דוד לשאול נעשית כפנייה לא אל רודפו, לא אל אויבו, אלא אל מלכו. דוד מבטא את יחסו המכבד הן באופן פיזי (קידה והשתחוות אפים ארצה) והן באופן מילולי (אדוני המלך).

כך גם בהמשך נאומו, דוד פותח בשאלה: "למה תשמע את-דברי אדם לאמר: הנה דוד, מבקש רעתך?!" (שמ"א כ"ד ט'). דוד פותח בשאלה שמאפשרת לשאול לחשוב, להרהר. הוא אינו מתקיף את שאול על מחשבותיו שלו (למה תחשוב שאני מבקש רעתך?!). אלא משייך את המחשבה לגורם נוסף שניתן לפסול את דבריו: "דברי אדם לאמר". אל-מול השאלה "למה תשמע" דוד מציע ראיות דרך חוש הראיה: "הנה היום הנה ראוי עיניך... ואבי ראה--גם ראה... דע וראה כי אין בך די רעה ופשע..." (שמ"א כ"ד י" - י"א).

אל-מול השמועה הכללית, המעורפלת, דוד מציע ראיות מוצקות, שניתן לראותן, היום הזה ממש. ארבע פעמים חוזר דוד על הוכחות חפותו דרך הפועל ראה, וממשיך בהכרעה: "שפט ה' ביני ובינך, ונקמני ה' ממך; וידי, לא תהיה-בך" (שמ"א כ"ד י"ב). את ההכרעה כי ידו של דוד לא תפגע בשאול - הוא מחזק דרך משל הקדמוני "מרשעים, יצא רשע; וידי, לא תהיה-בך". מבעד להבטחה המרגיעה (לא אפגע בך), נשמעת נימת עליונות של דוד (מרשעים יצא רשע, לא ממני). ומשם עובר דוד לאקורד הסיום של נאומו: "אחרי מי יצא מלך ישראל? אחרי מי אתה רדף? אחרי כלב מת, אחרי פרעש אחר?! והיה ה' לך, וישפט ביני ובינך" (שמ"א כ"ד י"ד-ט"ו).

מה מתוך כל אלו גורם לבכיו של שאול: האם הדגשת הכבוד אליו כמלך? או אולי דבר דוד על חפוטו וכינוי החיבה המכבד "אבי"? אולי דווקא סיומו של דוד בכך ששניהם נתונים בידי שמייים? ושמה פחד המוות שכמעט נקלע אליו כשמעילו נחתך וגופו ניצל.

נציע כי בכיו של שאול, ויכולתו לקבל את גורלו, נבעו לא רק ממילים מפורשות, ולא רק מחוויית ההצלה, אלא גם מכאב ההבנה של המעשה הסמלי שחוהה. קריעת מעילו של שאול, מהדהדת את עברו ומאפשרת לשאול לשוב למילותיו של שמואל, המנבאות את סיום ממלכתו. הפעם, שאול מצליח שלא להדוף אותן אלא להשלים עם כאבן. בכיו של שאול הוא רגע קשה אך צלול, שבו הוא מצליח לחשוב קדימה ולא אחורה, להיות בקבלת הפרידה ולא להיאחז במלוכה. מתוך ההשלמה עם הבשורה, שאול אינו חושב על עצמו אלא על צאצאיו, ומשביע את דוד שלא יכרית את זרעו. שאול רואה בעיניים פקוחות את יכולתו של דוד להכרית, ומבקש: רק את כנף המעיל, רק את המלוכה, לא את הנפשות. בבקשה. הישבע.

האם קריעת המעיל היא המעשה הסמלי היחיד בפרק?

גם בנוף הגיאוגרפי, וגם בנוף הרגשי, סיפורנו הוא נווה מדבר, רגע נדיר וקסום של מים חיים בתוך מרחבי צמא. עין גדי, "איך פלגים בך חותרים בשממה", כתב איתן פרץ על אותו מקום של מאבק בין דוד לשאול, הרבה שנים מאוחר יותר. אז איך פרצו מים חיים לתוך מדבר היחסים בין שאול לדוד? דומה שיש בפרקנו שינוי וקבלה מתוך כאב ההכרה. וכמו מערכת גלגלי שיניים, השינוי בפרק מתרחש אצל שתי הדמויות הנאבקות בו: דוד כורת מעיל ומתייסר, שאול כואב את מצבו ומקבלו. הפרק שנפתח בהיערכות למלחמה, נפתר ביכולת להיות בדיאלוג אישי-רגשי. הצבא הרב נותר כרקע לשיחה הפרטית. תיאורי המקום כמו גם קריעת כנף המעיל – טומנים בסיפור רובד ספרותי סמלי מרתק:

- **כנף המעיל** אינו רק אליבי המוכיח שדוד תמים, אלא **סמל טעון לחילופי ממלכות**.
- **עין גדי** אינו רק נקודת ציון גיאוגרפית, אלא **רמז ספרותי לנביעה**: מים חיים במדבר הנפשי.
- **המערה** אינה לוקיישן מקרי לפגישה בין דוד ושאול, אלא **מוטיב ספרותי המרמז לרחם**. ואכן, שאול יוצא מן המערה כדמות חדשה, שונה. המערה מאפשרת לו להיוולד לרגע מחדש. בכיו של שאול, כמו בכיו של תינוק שהגיח מחשכת הרחם לעולם המואר, הוא צליל של תודעה חדשה.

מה היה המניע של דוד כשנמנע מפגיעה בשאול הרודף אותו? שתי קריאות הפוכות

ניתן לראות בדמותו של דוד סמל לאיפוק וכבוד כלפי שאול. לפי קריאה זו, מרשים לראות כיצד הדף דוד את עצת אנשיו להרוג את שאול, ובחר במקומה בכריתת המעיל. בקריאה זו, נתפעל מפניית דוד המכנה את שאול "אבי" "המלך", ונאמין לדברי דוד באומרו: לא אפגע בך, ואל תרגיש מאויים ממני, אני רק כלב ופרעוש (שמ"א כ"ד י"ד).

אולם, ניתן לקרוא את הפרק כתכנית פעולה ממולחת, ולהבין כי דוד הוא פוליטיקאי מתוחכם. לפי קריאה זו, דוד אמנם לא הרג את גופו של שאול, אך הוא פגע בנפשו: כריתת הכנף היא לא הימנעות

מפגיעה, אלא בחירה חכמה בפגיעה מהותית יותר. דוד לא וויתר על הניצחון בקרב, אלא רצה לנצח במאבק רחב יותר: לא רק בקרב במערה, אלא במלחמת דעת הקהל על התודעה. מה שהניע את דוד היה רצונו להותיר חותם מכובד של דמותו, ולא דווקא האיפוק המוסרי כלפי שאול. בקריאה זו, נציע כי מטרת דוד במערה היא תוכניתו לקבל את הנהגת כל ישראל – כולל שבט בנימין ושבט הצפון, וייתכן אף שנתן דעתו על הרושם של דמותו כפי שייחרת בקרב הדורות הבאים. לא על אויבו שאול חשב דוד על פי הבנה זו, אלא על תדמיתו שלו. ולא היתה זו אמפתיה כלפי האחר, אלא מוטיבציה פנימית לעלייתו לגדולה. לפי קריאה זו, נציע כי דברי דוד לאנשיו אינם מכוונים רק אליהם, אלא לכל העם (כולל שבט בנימין) ואף לקוראים בהמשך הדורות: "חֲלִילָה לִי מֵה', אִם-אֶעֱשֶׂה אֶת-הַדָּבָר הַזֶּה לְאֲדֹנָי לְמֹשִׁיחַ ה'--לְשַׁלַּח יָדַי, בּוֹ: כִּי-מֹשִׁיחַ ה' הוּא" (ש"מ"א כ"ד ה'). דוד משחרר הכרזה מודעת, שהוא רוצה שתישמע ותיזכר. הכרזה שממצבת את דמותו כאציל נפש.

זאת ועוד, דוד קורא לשאול ומשמיע את נאומו, כשהוא כבר במרחק בטוח ממנו. מבחינה טקטית של ניהול הקרב - נשמע שדוד הגן לא רק על שאול אלא בעיקר על עצמו: אם דוד היה פוגע בשאול במערה, ייתכן שאנשי שאול היו תוקפים אותו בתוך המערה, והוא היה נלכד במצב שאין לו אפשרות בריחה. בקריאה זו, לא נקבל בתמימות את כינויי החיבה שדוד מפנה לשאול, אלא נשמע בהם מס שפתיים פוליטי. נבחין בנאומו של דוד במקומות בהם נחשפת תפיסתו את עצמו כטהור, ואת שאול עמיתו כרשע. כך, למשל: "יָדַע וְרָאָה כִּי אֵין בְּיָדִי רָעָה וְנִפְשָׁע וְלֹא-חָטָאתִי לָךְ--וְאַתָּה צָדָה אֶת-נַפְשִׁי, לְקַחְתָּהּ" (ש"מ"א כ"ד י"א) - אין בידי רעה, ואילו בידך... כך, גם, "וְיִשְׁפֹּט ה' בֵּינִי וּבֵינֶךָ, וְיִקְמֵנִי יְהוָה מִמָּוֶת; וְיָדִי, לֹא תִהְיֶה-בְּךָ... מִרְשָׁעִים, יֵצֵא רָשָׁע; וְיָדִי, לֹא תִהְיֶה-בְּךָ" (ש"מ"א כ"ד י"ב-י"ג). דוד מבטיח לשאול שידו לא תהיה בו, אולם מדוע? לא כי הוא אוהב את שאול, לא כי הוא מבין אותו, אלא כי הוא עצמו טהור, ולא ילכלך את ידיו.

רד"ק בפירושו לפסוק מוסיף לכיוון זה באומרו: "וְיִקְמֵנִי ה' מִמָּוֶת (פסוק יב) - על-ידי רשע כמוך, לא על-ידי, כי ידי לא תהיה בך". פירושו של רד"ק מטעין את מילותיו של דוד שלא יפגע בשאול, באנרגיה של מאבק ולא של וויתור ושלוש.

גם סיום הנאום, בפשט הפסוקים, מביע את עליונות תפיסתו של דוד את עצמו: "וְיָדִי לְךָ, וְנִפְשָׁע בֵּינִי וּבֵינֶךָ; וְיָרָא וְיָרַב אֶת-רִיבִי, וְיִשְׁפֹּטֵנִי מִיָּדֶךָ" (ש"מ"א כ"ד ט"ו). דוד מכניס את אלוהים לתמונה, מתוך ביטחון שהשיפוט ייעשה לטובתו.

שתי קריאות שונות הצענו כתשובות אפשריות לשאלה מה מנע מדוד לפגוע בשאול: איפוק ורצון לכבד את המלך מחד גיסא; רצון לשלוט בעתיד על העם כולו מאידך גיסא. וכך, שתי דמויות שונות לחלוטין הצטיירו כחלופות אפשריות להבנת דוד בפרק: אצילי ומאופק, או מתוחכם ומחושב.

סיפור המרדף במערת עין גדי נוגע בתקוות השינוי, ביכולת לעבור מאויב לאוהב, ובעוצמת המעבר של שאול ממאבק לקבלה. בלימוד הפרק, זהו גם תרגיל בשיפוט מורכב של דמות דוד, ביכולת לבחון בריבוי פנים את מהלכי הדמות ומניעיה.
